

А. Науменко

***ДЕРЖАВНА ІНСПЕКТУРА ТА ЇЇ УЧАСТЬ У
НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ
ОСОБОВОГО СКЛАДУ АРМІЇ УНР***

В історії визвольної боротьби українського народу за власну державність 1917 -1921 рр. залишається багато проблем, які ще не вивчені вітчизняною історичною наукою. Одною з них є діяльність державної інспектури в Українській армії у 1919 році. Вона посіла досить своєрідне місце у системі виховання особового складу і мала стежити за політичною благонадійністю військ.

Мета даної статті полягає у висвітленні основних напрямків та результатів діяльності цієї установи, особливостей її організації, місця в армії та ставлення до неї з боку державних діячів та військових керівників.

Діяльність державної інспектури висвітлювалася, в основному, мемуаристами, частково розглядалася в окремих дисертаційних дослідженнях в контексті інших важливих проблем. Можливість всебічно розкрити це питання дають архівні документи в комплексі з мемуарною літературою.

Політичні заколоти, в котрі частково залучалися і окремі військові частини та з'єднання, свавілля з боку окремих військових керівників спонукали уряд УНР до посилення державного контролю за Українською армією.

Таким заходом було впровадження Державної Інспектури. 13 травня 1919р. Рада Народних міністрів УНР ухвалила закон "Про Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР"[1]. Державні інспектори вводилися в усіх військових частинах, а їх діяльність регламентувалася спеціальним поло-

женням[2]. До складу державної інспектури входили: Державні інспектори органів управління Дієвої армії та військових частин і з'єднань[3]. Вимоги до них були такі: "Інспектором може бути лише особа знайома з військовими справами, виключно українського походження, високої національно-патріотичної свідомості, морально не заплямована"[4]. Важливою вимогою було те, що державний інспектор повинен був мати військову підготовку, але майже ніхто з них, за невеликим винятком не мав її.

На інспекторів покладалося досить широке коло завдань, основними з яких були "...стежити за своєчасним і точним виконанням наказів Центральної військової влади, перестерігати і...знищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби,..., стежити за політичним настроєм козаків і старшин і вживати всіх заходів аби військові частини були щиро демократичні і національно виховані. Про весь ворожий та непевний елемент державні інспектори повідомляють відповідних ... начальників..., налагоджувати і керувати просвітньою і культурною працею у військових частинах і піклуватися про розвиток національної свідомості серед вояцтва, для чого державні інспектори влаштовують школи, лекції, розмови на сучасний мент, заснують книгозбірні, читальні, просвіти, драматичні гуртки..."[5] Відтак проведення виховної роботи у військах покладалося на державних інспекторів, які контролювали діяльність культурно-освітніх органів та підлеглих їм інспекторів.

Вони не мали дисциплінарної влади щодо особового складу тих військових частин, до котрих були призначені, але були уповноважені опротестовувати дисциплінарні стягнення, накладені на підлеглих командирами[6]. Також важливим було і таке положення: "Під час боїв державні інспектори мусять бути на фронті і допомагати командирам тієї частини, біля якої вони працюють: державний інспектор однаково з командиром військової частини несе відповідальність за бойову нестійкість частини."[7].

Щодо роботи з командним складом від державних інспекторів вимагалось працювати в тісному контакті з командирами, тому будь яке невинуватене загострення відносин розглядалось як "...дезорганізація армії і як невідповідність інтересам республіки."[8] Це однаково стосувалось як командирів частин і підрозділів так і інспекторів.

Викладені у “Положенні...” завдання, права і обов’язки інспекторів носили надто узагальнений характер, порядок взаємовідносин інспекторів з іншими посадовими особами регламентувався не чітко, роль і місце у військах самих інспекторів не були остаточно визначені. Тому організація діяльності цих посадових осіб вимагала значної конкретизації, а керівні документи - ґрунтовного доопрацювання.

Виходячи з цього 15 вересня 1919 року Рада Народних міністрів УНР ухвалила “Статут Державного Інспекторату Армії УНР.”[9] Цей документ порівняно з попереднім законом був більш досконалим. Зокрема було остаточно визначено, що Державний Інспекторат є представництвом Уряду УНР в Армії, а його завданням є “Зміцнення будівництва армії і її виховання в демократичному духові і в напрямку української республіканської державності”.[10]

На чолі Державного Інспекторату стояв Головний Державний Інспектор, що призначався Кабінетом Міністрів УНР. Інспектори призначалися до окремих частин та з’єднань і підлягали відповідно інспекторам вищого рівня (полковий – дивізійному, дивізійний – корпусному, корпусний – Головному державному інспекторові Дієвої армії УНР). Командирам частин інспектори по службі не підлягали, але як ті так і другі зобов’язані були зберігати “обопільний престиж”.[11] Державні Інспектори не мали права втручатися у діяльність командирів частин і з’єднань у питаннях управління військами під час бойових дій, але командири зобов’язані були інформувати інспекторів про хід боїв.[12] Обов’язком інспекторів було – боротися з державною зрадою, антидержавною і антиурядовою агітацією, дезертирством, порушенням військової дисципліни, невиконанням службових обов’язків або недбалим ставленням до них, стежити за політичною благонадійністю особового складу частини, зміцнювати дисципліну серед старшин і козаків, проводити культурно-просвітню та інформаційну роботу. [13]

Права інспекторів також були досить широкими. Зокрема вони могли припиняти чинність протизаконних наказів, усувати з посад осіб, що підозрювалися у злочинах, опротестовувати вирoki військових судів. Всі кадрові питання узгоджувалися з інспекторами.[14]

Таким чином “Статут...” був керівним документом, котрий більш чітко регламентував діяльність інспекторів, визначав порядок їх підлеглості, права і обов’язки, а також відповідальність.

До “Статуту...” додавалася “Загальна інструкція ...” , яка давала роз’яснення його положень.[15] В ній зокрема наголошувалося: “... Державного Інспектора не можна порівнювати з большевицьким комісаром при армії, бо большевицький комісар є представником влади...”[16] Щодо зміцнення військової дисципліни зазначалося: “...дисципліна в нашій армії слабка і її треба впроваджувати повільним, еволюційним способом, але рішуче. За порушення дисципліни треба вимагати покарання, в поодиноких випадках такі кари оголошуються наказом всій військовій частині, щоби це мало виховуюче значення...але не можна забувати, що кожний поодинокий випадок треба спеціально розібрати, в яких обставинах він случився...”[17] Як видно на прикладі останнього положення, в роботі державних інспекторів вимагався виважений індивідуальний підхід у роботі з особовим складом. Інструкція регламентувала і такий важливий напрямок, як робота зі старшинами. Адже інспектори призначалися, перш за все з метою контролю за діяльністю командирів і начальників. В інструкції говорилося: “Перш за все треба мати список старшин, подати малу характеристику з його родоводом, про його виховання в боях, поза фронтом - про його відношення до козаків, до населення, яку участь брав у громадському житті, де і коли відзначився або де і коли сплямив своє ім’я. Кожний Державний Інспектор заводить у себе атестаційну книгу і індекс про кожного старшину та на підставі тих відомостей і на підставі загальних про козаків можна визначити політичний стан частини...Збирати такий матеріал треба офіційною і неофіційною дорогою.”[18]

“...Інструкція...” за своїм обсягом досить велика і містить вимоги щодо організації виховної роботи та інших важливих сторін діяльності військ. Характерною рисою її є те, що вона носить роз’яснювальний характер окремих положень “Статуту...” і є документом, що спонукає посадову особу - Державного Інспектора - до творчої діяльності і виваженого підходу у роботі з людьми. Керівні документи надавали величезні повноваження інспекторам і робили їх надзвичайно впливовими фігурами у військах. За допомогою їх діяльності обмежувалося свавілля окремих військових керівників, захищалися права людини в армії. Ця служба була, певною мірою, незалежною від військової влади, контролювала її від імені уряду і обмежувала командирів у їх протизаконних діях.

Для державних інспекторів впроваджувалася відповідна уніформа – звичайний мундир, але чорного кольору, а на петлицях коміра – тризуб.

Таким чином, для діяльності Державної Інспектури була підготовлена нормативно-правова база, яка в цілому створювала умови для виховної роботи зі старшинським складом і козаками та проведення у військах державної політики УНР.

На посаду Головного Державного інспектора було призначено полковника В.Кедровського, а його помічником І.Романченка.[19] Власне В.Кедровський і запропонував Головному Отаману військ УНР С.Петлюрі запровадити у військах інспектуру, а потім сам і очолив її.

Державна Інспектура активно працювала під час походу об'єднаних українських армій на Київ влітку 1919 року. Архівні документи розкривають характер роботи цієї установи. В наказі № 25 від 27 липня 1919 року зазначається, що окремі військовослужбовці армії УНР допускають публічну критику урядових рішень і наказів командування, агітацію на користь різних політичних партій і рухів. В зв'язку з цим Головний Державний інспектор вимагав: "Політична інформація військ може проводитись лише через Державних інспекторів, тому наказую Вам надалі пильно стежити аби в військових частинах і штабах з боку військових не допускалось ворожої УНР і уряду агітації, не зважувалося доцільність тих чи інших урядових розпоряджень, і не проводилося провокаційного освітлення політичного стану Республіки. Прізвища військових, котрі дозволяють прилюдно висловлювати подібні політичні міркування, наказую негайно сповіщати мені для віддання їх під надзвичайний суд, як за ворожу агітацію проти Республіки..."[20]

В умовах важкої війни такі заходи були надзвичайно доречними, оскільки створювали умови для виконання військами бойових завдань, сприяли згуртуванню військових колективів навколо ідеї збройної боротьби за державну незалежність, виключали шкідливу ворожу агітацію серед старшин і козаків Української армії. Так зміцнювалася військова дисципліна і правопорядок у військах, ця робота значною мірою впливала на свідомість особового складу.

Нестабільна ситуація під час бойових дій вимагала рішучих заходів і дієвої роз'яснювальної роботи з особовим складом армії УНР.

Наступ Українських військ проти Червоної армії влітку 1919 р. розвивався успішно, армія УНР поступово звільняла окуповану більшовиками українську територію, яка переходила у підпорядкування УНР. 2 серпня 1919 року видається наказ №5 в котрому говорилося "...наша армія з великим успіхом іде наперед, поза нею іменем її ... злочинні елементи провокують мирне населення, прикриваючись іменем полків Народної Республіканської армії... більшовики... залишають в тилу нашої армії спеціальних своїх агентів, яких завдання ... дезорганізувати наш тил..." [21] Державні інспектори, як видно з цього наказу, отримували відповідальні завдання щодо організації протидії підривної роботі з боку ворогів УНР. "Наказую Державним інспекторам широко з'ясувати козакам всю шкідливість для успіху нашої боротьби і спокою в тилу гидких і жорстоких вчинків проти мирного населення і предостерігати війська від провокації, до котрої можуть кликати їх ворожі елементи... в разі порушення спокою в частині і допущення грабунків і погромів відповідальність буде покладена не тільки на начальників частин, а в однаковій мірі на державних інспекторів". [22] Здійснення цієї роботи вимагало від інспекторів ґрунтовної фахової підготовки, глибоких теоретичних знань і виваженого підходу до вирішення цілого комплексу складних невідкладних завдань.

Тогочасні українські політичні діячі давали позитивну оцінку тому, що в Українській армії була створена така інституція. На їх думку Державна інспектура спричинилася до приборкання отаманщини, боротьби з погромами і зміцнення військової дисципліни і правопорядку. Про це зокрема, пише І.Мазепа, порівнюючи цей захід з іншими, що мали місце у світовій історії і тодішніх умовах: "Інститут військової інспектури був встановлений під впливом надзвичайних обставин тієї доби. В умовах великої міжнаціональної і міжгромадянської війни, коли все старе ламалося, а нові ідеали як соціального так і національного життя були ще для багатьох учасників боротьби неясні й тільки формувалися, - в таких умовах без військової політичної інспектури не можна було обійтись. Інститут військової політичної інспектури виправдав себе на протязі багатьох революцій. Як відомо, військові комісари відіграли визначну роль під час французької революції. Так само політичні комісари в армії російських большевиків у великій мірі спричинилися до воєнних успіхів большевицької влади. Нема сумніву, що і наша військова інспектура відіграла певну позитивну роль в нашій боротьбі.

Можна сміливо твердити, що коли в нашому війську було поволи приборкано отаманщину й сваволю, то це в значній мірі завдяки військовій інспектурі.”[23] Впровадження в армії УНР державної інспектури позитивно оцінював П.Христюк[24] Ввести в армію інститут політичних комісарів наполягав і Голова Директорії УНР В.Винниченко. [25]

Але переважна більшість військових керівників зустріла державну інспектуру негативно. Перш за все вони вбачали в цьому значне обмеження своїх владних повноважень. У взаємовідносинах командирів частин і з'єднань та інспекторів надто часто виникали непорозуміння, що інколи переходили у відкриту ворожнечу. З метою виправлення становища, та координації основних зусиль командирів і державних інспекторів проводилися спеціальні з'їзди. Зокрема такий з'їзд планувалося провести 9,10 липня 1919 року. [26]

Значним кадровим і організаційним прорахунком організаторів Державної Інспектури було те, що на посади державних інспекторів люди підбиралися і призначалися без відповідного урахування їх ділових, професійних і моральних якостей. Зокрема переважна більшість з них були абсолютно незнайомі з воєнно-теоретичними основами військової служби і не мали досвіду службової діяльності. На практиці вони виявилися не стільки провідниками державної політики УНР, скільки програм тих політичних партій, до яких вони належали. Відповідно інформаційно-пропагандистські заходи, здійснювані ними більше відповідали партійним інтересам, а не вимогам уряду, командування армії та потребам військового часу.

Саме ці обставини сприяли розвиткові негативного ставлення до інспектури у командирів військових частин. Про це у своїх роботах пишуть О.Вишнівський, М.Капустянський, О.Удовиченко.[27]

Виходячи з своїх власних спостережень вони досить красномовно, хоча і з значною долею суб'єктивізму, оцінюють діяльність державних інспекторів. Найбільшої уваги висвітленню цього питання приділяє О.Вишнівський.[28] На його думку, як і багатьох інших, Державна Інспектура була зайвою структурою в армії тому, що “Старший командний склад нашого війська був майже цілковито свій. Його не треба було змушувати до праці на користь Україні, бо українська старшина воювала не з примусу, а зі свідомого почуття національного обов'язку. Командири наших частин користалися цілковитим довірям своїх підлеглих. Часом

зміна командира частини була рівнозначна зі зруйнуванням частини.”[29]

Тепер спробуємо з'ясувати, кого власне призначали на посади державних інспекторів. О.Удовиченко свідчить, що “майже всі вони були молоді люди, замасковані уніформою на військовиків...Минуле прибулих було нам невідоме...всі вони були ставлениками тих чи інших партій, що швендяли по Кам'янцю-Подільському, уникаючи участі в фронтовій збройній боротьбі.”[30] Але найвичерпнішу характеристику подає О.Вишнівський: “Були це хоч і українські патріоти, але дуже молоді і недосвідчені люди, або вузькі партійці, для яких інтереси партії стояли понад інтересами української держави, або просто люди, що в посаді державного інспектора бачили єдину можливість і українцем бути (...) , і за Україну кров не проливати.”[31] На посади державних інспекторів принципово не призначали кадрових старшин, мотивуючи це браком у них відповідної підготовки . Але серед самих працівників інспекторату було багато таких, що навіть не володіли добре українською мовою, не мали закінченої освіти та військової підготовки, серед них зустрічалися навіть колишні дезертири. Однією з найважливіших підстав для призначення на посаду державного інспектора, як бачимо, була належність до лівих політичних партій.

Величезною помилкою державного керівництва було те, що воно не створило навіть короточасних курсів для навчання майбутніх інспекторів, наслідком чого була їх майже цілковита безпорадність у роботі в військах. Підбір кадрів здійснювався надто поверхово і нерозбірливо, а це призводило до того, що на таку відповідальну роботу потрапляли випадкові особи, які не мали нічого спільного з військовою службою. Відтак державна інспектура була приречена на негативне ставлення до неї і безславний кінець, що настав наприкінці листопада 1919 року, коли її існування було остаточно припинено.

Варто зазначити, що мемуаристи не наводять позитивного прикладу діяльності працівників інспектури, що свідчить про суб'єктивний , тенденційний і упереджений підхід з їхнього боку, адже працівники цієї структури в повному складі не могли бути абсолютно бездіяльними і зайвими в армійському середовищі. М.Капустянський, в цілому погоджуючись з тим, що інспектура була непотрібною у військах УНР все ж називає декілька прізвищ: Кедровський, Романченко, Олексіїв та інші.[32] Він зазначає: “Треба сказати, що в Державній Інспектурі був невеликий відсоток

людей чесних, відважних і переконаних, вони намагалися допомогти справі, та про те прищеплення армії цієї зайвої інституції було шкідливе з своєї природи...”[33]

Таке становище не могло не хвилювати керівництво Державного Інспектури. 29 жовтня 1919 року Головний Державний інспектор полковник В.Кедровський видає “Таємну інструкцію до державних інспекторів”[34] В ній він аналізує умови, в котрих була створена ця інституція, її мету і завдання. “Для допомоги здоровим і творчим елементам в армії було утворено, як надзвичайну і тимчасову міру, Державну Інспектуру. Державна Інспектура з першого дня свого існування поставила собі за завдання проіснувати як можна найкоротший час, для чого треба розвинути максимальний темп праці, аби...довести армію до такого нормального стану, при якому, Інспектура буде непотрібна в ній.”[35] В інструкції аналізуються важливі напрямки роботи інспекторів в армії та її результати. Зокрема в заслугу їм поставлено зміцнення військової дисципліни, припинення політиканства, армію виведено з під впливу політичних партій та організацій, підвищено авторитет старшинського корпусу. Але в подальшому, на думку В.Кедровського, “інспектура ... переходить в нову стадію своєї праці, себто до піднесення культурного рівня вояків.”[36] Добре розуміючи важливість такої роботи в армії, В.Кедровський намагався за рахунок можливостей державної інспектури, організувати її і таким чином трансформувати інспекторів у культурно-освітніх працівників, пристосовавши їх роботу, таким чином, до реальних потреб військ. В інструкції з цього приводу наголошується: “Теперішні умови вимагають, щоб армія була високо культурною, національно-свідомою, свідомою необхідності твердої дисципліни, бо лише така армія є здібною для довшої і активнішої боротьби.”[37] Тому Державна Інспектура повинна “...позбавившись контрольних функцій в армії, залишитися на культурно-національній та освітній праці в війську.”[38] В тодішніх умовах така точка зору була абсолютно прийнятною, а для збереження Державної Інспектури це був єдино правильний вихід. Але з самого початку ця інституція не могла остаточно знайти свого місця у військовій організації УНР. І хоча В.Кедровський відзначає позитивний вплив діяльності інспекторів на загальну ситуацію в Українській армії, все ж Державна Інспектура свого призначення не виправдала.

Спробуємо дати відповідь на питання, чому саме?

По-перше, утворюючи Державну Інспектуру лідери УНР не вірно визначили її статус в армії. Зробивши державних інспекторів представниками уряду у військах, їх фактично протиставили військовій владі - командирам, чим посилили антагонізм між ними в подальшому та непопулярність державних інспекторів серед військових керівників.

По-друге, перш ніж призначати на посади інспекторів, не був здійснений ретельний кадровий відбір працівників для цієї роботи. Не приймалося до уваги ділові якості призначуваних, їх освітній рівень та загальна військова підготовка. Перш за все враховувалося належність до соціалістичних партій, вимогами керівних документів при цьому не керувалися.

По-третє, не була організована підготовка кадрів для Державної Інспектури, наслідком чого її працівники виявилися непридатними для роботи у військах.

Але необхідно, також, визнати, що в тодішніх умовах така інституція була потрібна в армії УНР і в разі всебічного вирішення підготовчих організаційних питань могла ефективно працювати в напрямку здійснення виховної роботи з особовим складом українських військ.

Частково ці прорахунки були враховані у подальшому, коли у 1920 році в армії УНР були утворені культурно-освітні відділи, що стали складовою частиною військового управління і порівняно з державною інспектурою більш успішно і якісно здійснювали виховну роботу з особовим складом частин і підрозділів Української армії.

Подальші дослідження в даному напрямку дадуть змогу об'єктивно та неупереджено визначити роль і місце Державної Інспектури Армії УНР у національно-патріотичному вихованні українських воїнів і зміцненні військової дисципліни, а також, враховуючи досвід УНР, уникнути прорахунків і помилок у майбутньому.

Література

1. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1078, оп.4.спр.1.арк.54.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.арк.54.зв.
6. Там само.
7. Там само.

8. Там само.
9. Там само.арк.234.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.арк.236.
16. Там само.
17. Там само.арк.237.
18. Там само.арк.238.
19. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції.1917-1921 рр. Мюнхен, 1951 т.1.стор.196
20. ЦДАВО України, ф.1078, оп.4.спр.1.арк.136.
21. Там само. Арк.200.
22. Там само. Арк.201.
23. Мазепа І. Вказ. Праця. Стор. 197.
24. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т.3., Прага.1921.стор.124.
25. Винниченко В. Відродження нації. т.3. Київ-Відень 1920.стор.186.
26. ЦДАВО України, ф.1078, оп.3.спр.8.арк.1.
27. Вишнівський О. До історії "синіх" і "залізних" // За державність, Варшава №7, 1937; Капустянській М.Похід українських армій на Київ - Одесу у 1919 р. Мюнхен.1946; Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР. Т.1.Нью-Йорк.1971.
28. Вишнівський О. Вказ. праця.стор.86-90.
29. Удовиченко О. Вказ. праця. стор. 167-168.
30. Вишнівський О. Вказ.праця.стор.86.
31. Там само.стор.87.
32. Капустянський М. Вказ праця.стор.131.
33. Там само.
34. Кедровський В. Таємна інструкція до державних інспекторів//За державність. Варшава. №9.1938,стор.238.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само.стор.239
38. Там само.